

مطالعه تطبیقی مشارکت الکترونیک مردم در فرایند قانونگذاری در کشورهای منتخب و ایران

علی اخوان بهبهانی*، ایروان مسعودی اصل**، سمیه حسام*** و محسن نجفی خواه****

نوع مقاله: پژوهشی	تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۹/۱۹	تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۳/۱۰	شماره صفحه: ۳۴-۵
-------------------	-------------------------	------------------------	------------------

مشارکت مردم در قانونگذاری به اشکال مختلف صورت می‌پذیرد. در دو دهه اخیر ظرفیت بالای فناوری اطلاعات و ارتباطات برای حمایت از مشارکت شهروندان در فرایندهای دموکراتیک پدید آمده است که در کشورهای مختلف به اشکال گوناگون از آن بهره می‌برند. ابزارهای دیجیتال، پارلمان‌ها را تغییر می‌دهند. رسانه‌های جدید و داده‌های باز به مجالس کمک می‌کنند تا با مخاطبان ارتباط بهتری برقرار کنند.

تحقیق حاضر مطالعه‌ای تطبیقی است و محیط پژوهش آن مجالس قانونگذاری کشورهای منتخب مشتمل بر فنلاند، ترکیه، آفریقای جنوبی، ایالات متحده آمریکا، انگلستان، مالزی، برزیل، فرانسه، آلمان و ایران است که با معیارهای نظام حقوقی، رژیم اجرایی، کارآمدی و موفقیت در امر قانونگذاری از طریق جستجوی هدفمند، انتخاب شدند و به صورت دقیق مورد بررسی قرار گرفتند. همه کشورهای مورد مطالعه در این تحقیق، به اشکال مختلف اختیار قانونگذاری را مجالس برعهده دارند و از مشارکت مردم در امر قانونگذاری به صورت سنتی یا الکترونیک بهره می‌برند. مشارکت الکترونیک در این کشورها از سطح اطلاع‌رسانی آن‌لاین تا مشارکت الکترونیکی مردم در تصمیم‌گیری‌ها متفاوت است. در کشور ما، ظرفیت‌های زیرساختی فناوری و همچنین قوانین مناسب برای مشارکت مردم در قانونگذاری وجود دارد و نمایندگان مجلس می‌توانند به راحتی با ذی‌نفعان و ذی‌ربطان در تعامل باشند. این شرایط موقعیت بسیار مناسبی را برای مشارکت کارشناسی و تخصصی در حوزه قانونگذاری فراهم می‌سازد.

کلیدواژه‌ها: مطالعه تطبیقی؛ قانونگذاری؛ مشارکت در قانونگذاری؛ مشارکت الکترونیک

* عضو هیئت علمی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی؛ Email: alakhavan@gmail.com

** دانشیار گروه مدیریت خدمات بهداشتی و درمانی، دانشکده مدیریت و اطلاع‌رسانی پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)؛ Email: masoudiasl.i@iums.ac.ir

*** استادیار گروه مدیریت خدمات بهداشتی و درمانی، دانشکده مدیریت، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران؛ Email: s.hesam@azad.ac.ir

**** استادیار، وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی تهران، ایران؛ Email: najafikhah@gmail.com

مقدمه

امروزه در جهان، اکثر نظام‌های حکومتی با تفکیک قوا امر قانونگذاری را در صلاحیت و اختیار قوه مقننه به‌عنوان یکی از قوای سه‌گانه حکومت قرار داده‌اند. مجالس قانونگذاری، معمولاً سمبل و نماد نظام‌های سیاسی مردم‌سالار شناخته می‌شوند. مجلس اصولاً بیش از هر نهاد حکومتی در دسترس عموم مردم جامعه قرار دارد. در مجلس استدلال‌ها و اختلاف‌ها به شکل علنی مطرح می‌شود و جلسات غیرعلنی آن محدود است و حتی ممکن است مورد انتقاد قرار گیرد. مجالس از یک سو نهادهایی انتخابی و از همین رو آینه‌دار احساسات و افکار شهروندان هستند و از سوی دیگر، سرچشمه قوانینی هستند که کشور براساس آنها اداره می‌شود. درهم‌آمیختگی این دو ویژگی در یک نهاد، دلیل اهمیت بی‌مانند مجالس قانونگذاری در نظام‌های سیاسی مردم‌سالار است (اولسن، ۱۳۸۲: ۶-۵). همچنین پارلمان نقش اساسی در عملکرد ملی به‌عنوان نهاد اصلی دموکراسی نمایندگی مدرن دارد. در میان کارکردهای مختلف پارلمان، «مهم‌ترین بعد» تضمین شنیده شدن صدای مردم و پیوند مردم به دولت است که موجب می‌شود فرایند تصمیم‌گیری به صورت دموکراتیک انجام شود (Norton, 2013: 281).

مشارکت مردم در قانونگذاری، بزرگ‌ترین نمود حق حاکمیت مردم در تعیین سرنوشت سیاسی و اجتماعی خود است. این مشارکت به سه شیوه اجرا می‌شود: از راه نمایندگان مردم (مردم‌سالاری غیرمستقیم یا نمایندگی)، نمایندگان و مردم (مردم‌سالاری نیمه‌مستقیم) و یا فقط با مشارکت مستقیم مردم (مردم‌سالاری مستقیم) (عباسی، ۱۳۸۷: ۲۱۶).

مجلس از نمایندگان منتخب مردم تشکیل می‌شود و بنابراین مردم به صورت غیرمستقیم در این امر مشارکت می‌کنند (رستمی، ۱۳۸۷: ۱۸۱).

در شیوه مشارکت مستقیم، همه‌پرسی به‌عنوان ابزار مشارکت مستقیم مردم مورد استفاده قرار می‌گیرد که البته با محدودیت‌ها و شرایط دشواری مواجه است و جنبه فرعی و استثنایی دارد به نحوی که کمتر استفاده می‌شود. امروزه به دلیل کثرت جمعیت کشورهای تجمع و بحث و مشورت همه افراد جامعه در محلی واحد، عملاً امکان پذیر نیست. البته این شیوه در برخی کانتون‌های سوئیس اجرا می‌شود که در آنها، مجمع عمومی مردم همه‌ساله در یک میدان بزرگ تشکیل می‌شوند و به قانونگذاری می‌پردازند و بدین وسیله مردم خود مستقیماً قانون وضع می‌کنند (صانعی، ۱۳۸۱: ۲۳۳).

شیوه‌های رایج مشارکت مردم در قانونگذاری (چه مستقیم و چه غیرمستقیم) به اشکال مختلف دسته‌بندی شده است. اهم شیوه‌های مرسوم عبارت است از: همه‌پرسی (رفراندوم)^۱ (رستمی، ۱۳۸۷: ۲۰۲-۱۸۲)، ابتکار عام (قاضی شریعت‌پناهی، ۱۳۶۸: ۳۹۵-۳۷۳)، درخواست مردمی برای قانونگذاری (Elliott and etal., 2018: 23)، بهره‌مندی از مشاوره غیررسمی، حضور شهروندان در کمیسیون و جلسات علنی (Malyshev, 2005: 15)، مشارکت فعال در تدوین پیش‌نویس، لابیگری رسمی (رنجبر، ۱۳۸۵: ۱۹-۳)، ارتباط مستقیم میان شهروندان و نمایندگان، ارائه متن پیشنهادی قانون برای اعلام نظر و تأسیس نهادهای مشورتی (بیتام، ۱۳۹۰: ۸).

فارغ از این دسته‌بندی و ضرورت و اهمیت مشارکت مردم در قانونگذاری باید اذعان داشت فناوری‌های دیجیتالی تغییرات عمیقی در محیط عملیاتی و چشم‌انداز فرهنگی پارلمان‌ها به وجود آورده یا از این‌گونه تغییرات پشتیبانی کرده‌اند. پارلمان دیجیتالی هم‌اکنون به یک موجودیت زنده مبدل شده و مستقیماً به افراد خدمت‌گیرنده مرتبط شده است (Inter-parliamentary Union, 2016: 25).

فناوری اطلاعات و ارتباطات موجب شده پارلمان‌ها و نمایندگان محیط جدیدی را تجربه کنند. پیدایش اینترنت و شبکه‌های اجتماعی موجب تغییر در نقطه‌نظرات اجتماع در خصوص پاسخگویی و مشارکت شده است. برخی از پارلمان‌ها با توجه به شرایط خود از ابزار فناوری در گسترش مشارکت مردم در قانونگذاری کمک گرفته‌اند و برخی نیز به همان شیوه‌های سنتی عمل می‌کنند یا حداقل به صورت رسمی اقدامی در این خصوص نکرده‌اند. تلاش برای استفاده گسترده از فناوری اطلاعات و ارتباطات برای فراهم کردن مشارکت سیاسی به ویژه در جهت رویکرد دموکراسی مشارکتی از اروپا آغاز و توسعه یافته است (Demirhan and Öktem, 2011: 67). امروزه فناوری اطلاعات و ارتباطات برای بهبود کارایی دولت، افزایش ظرفیت و کیفیت خدمات دولتی و همچنین ارائه کانال‌های ارتباط و ارتباط بین شهروندان و سازمان‌های دولتی استفاده می‌شود (Zobel, 2005: 7). اینترنت، به عنوان یک فناوری اطلاعات و ارتباطات برجسته، ابزار اصلی برای دستیابی به این اهداف است که

توانایی شهروندان را برای دستیابی به اطلاعات و برقراری ارتباط افزایش داده است. در واقع اینترنت به ابزاری اساسی برای برقراری ارتباط بین جامعه مدنی، مشاغل و سازمان‌ها تبدیل شده است (Moreno and Traverso, 2010: 40). اینترنت همچنین با گسترش کانال‌های اطلاعاتی و ساده کردن فرایند ارتباطات، پتانسیل مشارکت سیاسی را ارتقا می‌بخشد. روشن است که اینترنت ابزاری مفید برای مشارکت فعال سیاسی است. درعین حال، نقش مهمی در تحول فرایندهای دولتی و سیاسی از نظر حکومت و دموکراسی مشارکتی دارد (Lombardi, Huovila and Sunikka-Blank, 2010: 6; Maria and Rizzo, 2005: 74). همه این امکانات موجب شده تا مشارکت الکترونیکی فرصت‌های مشارکت سیاسی فعال را در اختیار شهروندان قرار دهد و به‌عنوان ابزاری مهم با رویکرد دموکراسی مشارکتی دیده شود (Sanford and Rose, 2007: 407; United Nations, 2010: 83). درحقیقت مشارکت الکترونیکی می‌تواند ارتباطات بهتری را برای سازمان‌های جامعه مدنی، شهروندان و سیاستمداران فراهم کند (Issa, 2009: 249).

با وجود رشد استفاده پارلمان‌ها از رسانه‌های اجتماعی در سال‌های اخیر، اما این رشد همچنان از پذیرش عمومی این رسانه‌ها توسط جامعه، عقب مانده است. شبکه‌های اجتماعی مانند فیس‌بوک، تقریباً در سه پنجم پارلمان‌های پاسخ‌دهنده مورد استفاده قرار می‌گیرند که نسبت به سال ۲۰۱۲، افزایش ۸۰ درصدی داشته‌اند. ابزارهایی مانند توییتر و واتساپ نیز به سرعت در حال فراگیر شدن هستند و نهادها و اعضا نیز به استفاده از این ابزارها روی آورده‌اند. البته هنوز روشن نیست نمایندگان پارلمان به چه میزان از این ابزارها بهره می‌گیرند و تا چه اندازه استفاده آنها از این ابزارها مناسب است. گزارش جهانی پارلمان الکترونیکی در سال ۲۰۱۶ که اتحادیه بین مجالس منتشر کرد نشان می‌دهد در حالی که پیشرفت‌ها در زمینه الکترونیکی کردن فرایندها در مقایسه با سال ۲۰۰۸ بسیار چشمگیر است اما استفاده از ابزارهای نرم‌افزاری در اخذ مشاوره الکترونیکی برای طرح‌ها، لویج و نظرسنجی‌های برخط نسبت به سال ۲۰۱۲ افزایش بسیاری نداشته است (Inter-parliamentary Union, 2016: 6-28).

همه تلاش قانونگذاران این است که قانونی برای پاسخ به مشکلات مردم طراحی کنند. این تحقیق می‌کوشد با بررسی شیوه‌های مشارکت الکترونیک مردم در قانونگذاری رهنمودهایی را برای کارایی بیشتر قوه مقننه در اختیار قانونگذاران قرار دهد.

۱. روش بررسی

این پژوهش مطالعه‌های تطبیقی بوده و محیط پژوهش شامل مجالس قانونگذاری در کشورهای منتخب است که با معیارهای نظام حقوقی، رژیم اجرایی، کارآمدی و موفقیت در امر قانونگذاری از طریق جستجوی هدفمند، انتخاب شدند و به صورت دقیق مورد بررسی قرار گرفتند. با استفاده از معیارهای ذیل، انتخاب کشورها صورت گرفت:

الف) کشورهای مورد مقایسه با نظام‌های حقوقی متفاوت از جمله رومی - ژرمن، کامن‌لا و اسلامی استفاده شد.

ب) کشورهای مورد مقایسه به درجه نسبی و مطلوبی از کارآمدی و موفقیت در امر قانونگذاری و سیاستگذاری رسیده باشند و بعضاً در زمینه قانون اساسی و قانونگذاری الگوی سایر کشورها بوده باشند. اغلب نظام‌های قانونگذاری گزینش شده از نظر تاریخی و حقوقی دارای قدمت بوده و استانداردها، تشکیلات و ساختارهای پارلمانی آنها مورد اقتباس سایر کشورها قرار گرفته‌اند.

ج) تاحدامکان کشورهای مورد مقایسه از دیدگاه حقوق اساسی از رژیم‌های اجرایی متفاوتی پیروی کرده باشند (جدول ۱).

جدول ۱. شاخص‌های نظام‌های قانونگذاری در کشورهای منتخب

شاخص	نظام‌ها و رژیم‌های اجرایی			نظام‌های حقوقی			
	کشور	ریاستی	پارلمانی	نیمه پارلمانی	رومی - ژرمنی	کامن‌لا	مختلط یا اسلامی
فرانسه			*	*	*		
انگلستان		*				*	
ایالات متحده آمریکا	*					*	
آلمان			*	*	*		
مالزی		*				*	
برزیل		*			*		
ترکیه		*				*	
فنلاند		*			*		
آفریقای جنوبی		*				*	
ایران			*	*			*

در مرحله بعد با مطالعه کتابخانه‌ای و آخرین اسناد موجود وضعیت مشارکت در قانونگذاری و استفاده از فناوری اطلاعات در هر کشور احصا شد. داده‌های مورد نیاز از متون استخراج و با استفاده از جدول تطبیقی در کشورهای مورد مطالعه مقایسه شد. در هر کشور ابتدا نظام حقوقی بررسی شد و سپس وضعیت مجلس یا مجالس آن آورده شد و در نهایت شیوه‌های مشارکت مردم به خصوص از طریق الکترونیک در قانونگذاری مطرح شد.

۲. یافته‌ها

۲-۱. انگلستان

نظام حقوقی انگلستان نظام کامن‌لا است. پارلمان شامل مجلس عوام، اعیان و ملکه می‌شود که هرکدام نحوه انتخاب و شرایط متفاوتی دارند (Alder, 1994: 4-8). مجلس انگلستان شیوه‌های متنوعی را برای مشارکت مردم در قانونگذاری مورد استفاده قرار می‌دهد. در مورد طرح‌های خصوصی اعضا که نمایندگان مجلس پیشنهاد می‌دهند، برای تعیین موضوع پیشنهاد از گروه‌های ذی‌نفع و نهادهای مدنی و افراد متخصص کمک می‌گیرند. به علاوه نمایندگان مجلس با افراد واقع در حوزه انتخاباتی‌شان مکاتبه دارند و دفاتری در حوزه‌های انتخاباتی خود دارند که افراد به آنجا مراجعه می‌کنند و خواسته‌های خود را می‌گویند و نمایندگان با افراد حوزه‌های خود به نشست‌ها و مراسم می‌روند و ارتباطی نزدیک با آنها ایجاد می‌کنند و بدین طریق از خواسته‌های آنها آگاه می‌شوند. همچنین با به‌کارگیری رسانه‌ها، پرسشنامه‌ها، تحقیقات و استماع‌ات عمومی، نیازهای نهادهای مدنی شنیده می‌شود و در وضع قوانین مدنظر قرار می‌گیرد (زارعی، ۱۳۸۴: ۸۸۰-۸۷۰).

در سایت رسمی دولت انگلستان^۱ صفحه‌ای تحت عنوان صفحه مشارکت^۲ وجود دارد که همه مسیرهای مشارکت در حوزه‌های مختلف را معرفی کرده و دسترسی‌ها را در اختیار افراد قرار می‌دهد. در صفحه مشارکت، بخشی وجود دارد تحت عنوان مشورت^۳ که

1. www.gov.uk

2. Involve

3. Consultation

آن نیز صفحه اختصاصی خود را دارد. در این صفحه دولت طرح اولیه مسائل و پیش نویس قوانینی که مایل است تصویب کند را با عموم مردم در میان گذاشته و از آنها مطالبه مشورت، پیشنهاد و انتقاد برای اصلاح کلی و جزئی مطلب می‌کند.

براساس گزارش سازمان ملل متحد^۱ در سال ۲۰۱۸ درخصوص مطالعه دولت الکترونیک شاخص مشارکت الکترونیک^۲ این کشور ۰/۹۸۳۱ و رتبه پنجم را در جهان دارا بود.

۲-۲. آفریقای جنوبی

در آفریقای جنوبی به مجموع مجالس شورای ملی ایالات^۳ و مجلس ملی^۴، «پارلمان» گفته می‌شود که در سطح ملی به تصویب قانون می‌پردازد. مجلس ملی مرجع اصلی قانونگذاری در این کشور است، این مجلس نمی‌تواند بدون نظر شورای ملی ایالات بدو^۵ به تصویب قوانین یا اصلاح قانون اساسی اقدام کند (موثق، اسماعیل پورفداکار و ویسی، ۱۳۸۳: ۲۵-۲۱).

در آفریقای جنوبی بنیادها و مؤسسه‌های پژوهشی و نهادهای غیردولتی از طریق تماس با نمایندگان و نیز شرکت در بحث‌های عمومی مجلس، در جلسات بحث و استماع عمومی و منعکس کردن نظرها و صحبت‌ها به پارلمان، می‌توانند در فرایند قانونگذاری ایفای نقش کنند. به‌غیر از اتحادیه‌ها که نقش اجتماعی مؤثر دارند، قانون اساسی نیز به حضور نمایندگان نهادهای مدنی مانند کانون وکلا و مشاوران در کمیسیون خدمات قضایی کشور و نیز کمیته‌های مجلس، رسمیت بخشیده است.

علاوه بر نهادهای مصرح در قانون اساسی، دو نهاد مدنی دیگر که به‌صورت سازمان‌های مردم‌نهاد^۵ تأسیس شده‌اند به‌طور مستمر و قانونی با پارلمان در ارتباط هستند: نهاد اول، «گروه نظارت پارلمانی» نام دارد که وظیفه پشتیبانی آماری و سنجش کارکرد پارلمانی را برعهده گرفته است و نهاد دوم، به نام «بنیاد Idasa» در ارتباط مستمر با

1. United Nations (UN)

2. E-Participation Index (EPI)

3. National Council of Provinces

4. National Assembly

5. Non Governmental Organization (NGO)

پارلمان، اطلاعات مورد نیاز شهروندان در جامعه مدنی را منتشر می‌کند و همچنین نظرات و مشکلات شهروندان و موارد نقض اصول دموکراسی و قانون اساسی را به اطلاع مجلسین می‌رساند (Legislative Sector South Africa, 2013: 35).

اولین تجربه مشارکت الکترونیکی وسیع مردم در فرایند تدوین پیش‌نویس قانون اساسی آفریقای جنوبی در اوایل دهه ۹۰ بود که از صفحه اینترنتی استفاده شد، اما دسترسی محدود به اینترنت و سواد پایین کامپیوتری در آن زمان، تأثیر این پلتفرم را به حداقل رساند (Ibid.: 14).

اما تلاش برای این موضوع ادامه داشت به نحوی که امروزه در سایت پارلمان این کشور تقریباً همه اطلاعات مورد نیاز یافت می‌شود. سیستم‌های جدید مدیریت اطلاعات به‌کار گرفته، بسترهایی را برای مدیریت اسناد، اشتراک دانش، فرایندهای گردش کار و کانال‌های مختلف برای پارلمان آفریقای جنوبی فراهم کرده است. این سیستم با استفاده از استانداردهای باز توسعه یافت و به مجلس کمک کرد تا استراتژی‌های فناوری خود را گسترش دهد. استراتژی فناوری اطلاعات و ارتباطات پارلمان آفریقای جنوبی با هدف تغییر نهاد از مرحله پارلمان الکترونیکی به مرحله دموکراسی الکترونیکی انجام شد و شامل توسعه عملکردی کاربردی است که مدیریت روابط، همکاری و پیام‌رسانی و دانش را تسهیل می‌کند. در سایت پارلمان آفریقای جنوبی، برنامه‌هایی برای اجرای دموکراسی الکترونیکی شامل مدیریت رسانه و ذخیره‌سازی برای رسانه‌های کتابخانه‌ای دیده شده است (Tyumre, 2012: 67-77).

از این رو نیاز به پیشرفت مهارت‌های فناوری اطلاعات و ارتباطات در بین نمایندگان مجلس وجود دارد. همچنین بهبود ظرفیت برای استفاده از فناوری اطلاعات و ارتباطات برای ایجاد شبکه و ایجاد جامعه اطلاعاتی لازم است. سیستم پارلمانی الکترونیکی به سازگاری با استفاده از ابزارهای شبکه نیاز دارد (Ibid.: 104-106).

بر اساس گزارش سازمان ملل متحد در سال ۲۰۱۸ در خصوص مطالعه دولت الکترونیک، شاخص مشارکت الکترونیک این کشور ۰/۸۴۸۳ و رتبه ۳۹ را در جهان دارا بود.

۳-۲. آلمان

در آلمان دو مجلس بوندسرات^۱ (شورای فدرال) و بوندستاگ^۲ (مجلس فدرال) وجود دارد. بوندستاگ، مجلس اصلی قانونگذاری است. در فرایند قانونگذاری در جمهوری فدرال آلمان گروه‌های ذی‌نفع (غیر از احزاب سیاسی)، هم در مرحله تهیه پیش‌نویس قوانین و هم در مرحله استماع عمومی که در طول رسیدگی به طرح یا لایحه‌ای انجام می‌شود، نقش اساسی ایفا می‌کنند (زارعی، ۱۳۸۴: ۴۷۵-۴۶۳).

در مرحله تهیه پیش‌نویس یک لایحه، رئیس بخش مربوطه در هر وزارتخانه، همه گروه‌ها و اشخاص (حقیقی - حقوقی) را که تحت تأثیر آن لایحه قرار می‌گیرند، به ابراز نظر و انتقاد دعوت می‌کند. به این طریق درحقیقت متخصصان جامعه نیز تخصص و تجربه‌شان را در اختیار قوه مقننه و باندستاگ قرار می‌دهند. باید توجه داشت که گروه‌های ذی‌نفع نمی‌توانند صرفاً حقوق گروه یا صنف خاصی را در نظرها و انتقادهای خود ملحوظ دارند، بلکه باید منافع همه شهروندان را مورد ارزیابی قرار دهند.

در مرحله «جلسات و نشست‌های استماع عمومی» نیز کمیته‌های بوندستاگ به مدد تخصص و تجربه عملی گروه‌های ذی‌نفع، اقدام به گزارش یک طرح یا لایحه می‌کنند. درحقیقت این به‌عنوان یک اصل اساسی است که اگر بوندستاگ از نظریات، پیشنهادها و انتقادهای گروه‌های ذی‌نفع استفاده نکند، در تدوین قوانین مناسب با مشکلات زیادی روبه‌رو می‌شود.

مجلس آلمان (بوندستاگ) دارای اداره خدمات پژوهشی است. انجام تحقیقات پشتیبان به درخواست هریک از کمیسیون‌های تخصصی و هیئت‌رئیس بوندستاگ، مهم‌ترین وظیفه این اداره است (بگیری، حاج اسماعیلیان و سهرابی، ۱۳۹۴: ۱۸-۱۲).

در آلمان اولین تجربه‌ها در مورد مشارکت شهروندان از طریق رسانه‌های الکترونیکی (که در آن زمان «تل دمکراسی» از طریق تلویزیون و تلفن خوانده می‌شد) در دهه ۱۹۷۰ صورت پذیرفت که با پیدایش اینترنت در دهه ۱۹۹۰ روند جدیدی به این مفهوم داد.

1. Bundesrat

2. Bundestag

استاندارد استفاده از فناوری اطلاعات و ارتباطات در بخش اطلاعات آلمان بسیار بالاست. به عنوان مثال، "Portal U" آلمانی الگوی بین‌المللی برای مشارکت در موضوع محیط زیست محسوب می‌شود. مشارکت در سطح مشاوره در حال حاضر مهم‌ترین نوع مشارکت الکترونیک شهروندان در آلمان است. تعداد و تنوع پیشنهادهای ارائه شده در این بخش قابل توجه است. در بخش برنامه‌ها / شکایات / طومارها، شهروندان درخواست‌های آنلاین خود را به پارلمان آلمان ارائه می‌دهند. علاوه بر مشاوره، بخش فعالیت / مبارزات انتخاباتی / لابیگری نیز به صورت الکترونیکی فعال است و پیشنهادهای در آن ارائه می‌شود (Lippa, Albrecht and Kohlrausch, 2008: 123-130).

براساس گزارش سازمان ملل متحد (سال ۲۰۱۸) درخصوص مطالعه دولت الکترونیک، شاخص مشارکت الکترونیک این کشور ۰/۹۲۱۳ و رتبه ۲۳ را در جهان دارا بود.

۴-۲. آمریکا

کنگره آمریکا متشکل از دو رکن، مجلس نمایندگان و مجلس سناست. وظیفه قانونگذاری براساس قانون اساسی ایالات متحده آمریکا برعهده نمایندگان کنگره است و هر قانونی برای تصویب، تأیید هر دو مجلس را نیاز دارد (سهرابی و آقاعبداللهی، ۱۳۹۴). مهم‌ترین ابزار مشارکت برای بررسی لایحه، برگزاری جلسات استماع است در ایالات متحده آمریکا از مهم‌ترین نهادهای مدنی تحت عنوان «گروه‌های ذی‌نفع» یاد شده است و اختلاف نظرهای بسیاری درباره قدرت این گروه‌ها وجود دارد. لابیگری در ایالات متحده اساساً در مجلس سنا، مجلس نمایندگان و نیز مجالس ایالتی متمرکز است. از اواخر دهه ۱۹۸۰ میلادی لابیگری در آمریکا رونق پیدا کرد و تقاضا برای آن افزایش یافت؛ به گونه‌ای که بنا به گزارش واشنگتن پست از سال ۱۹۹۳، ۴۳ درصد از اعضای کنگره پس از ترک منصب خود، به لابیگری روی آورده‌اند. سابقه قانونگذاری جامع و نظام‌مند در ارتباط با لابیگری در آمریکا به جنگ جهانی دوم می‌رسد. آخرین قانون در این خصوص نیز «قانون افشای لابیگری» در سال ۱۹۹۵

و در زمان دولت کلینتون به امضا رسید. قانون مزبور از برخی جهات نسبت به قوانین پیشین کامل تر است. از جمله اینکه قانون مزبور تعریف به نسبت روشن و شفاف از لایبگر و لایبگری ارائه می‌دهد و درباره ثبت و گزارش موارد لایبگری مقررات شفافی دارد (رنجبر، ۱۳۸۵: ۹-۶). در ایالات متحده آمریکا، هنگامی که درخواستی تعداد آرای لازم را به دست آورد، به دولت، یعنی کاخ سفید ارسال می‌شود. هنگامی که دولت ایالات متحده در مورد این طومار تصمیم می‌گیرد، هر شهروندی که آن را امضا کرده است پاسخ به نامه الکترونیکی خود را دریافت می‌کند (1: Bershadskaya, Chugunov and Trutnev, 2013).

در آمریکا سایت‌های زیادی برای ثبت و امضای دادخواست^۱ وجود دارد، سایت‌هایی که در آنها عموم افراد دادخواستی (عریضه) را ثبت کرده و دیگران با امضای آن عریضه، نوعی قدرت پشتیبانی اجتماعی را برای تحقق آن فراهم می‌کنند.

سایت «ما مردم»^۲ یک سایت دولتی با تعهدی دولتی بود که دولت اواما برای ثبت عریضه‌های مردم تأسیس کرده و متعهد شد عریضه‌هایی که بتوانند در مدت زمانی مشخص، «آستانه» یا تعداد مشخصی امضا را جلب کند را عملی کرده یا در صورت هرگونه معذوریت (همچون عدم امکان، مصلحت خاص و ...) با ارائه یک پاسخ رسمی علت عدم امکان اجرای آن را اعلام کند. البته حد آستانه عریضه‌ها در طول چند سال تأسیس خود (از سپتامبر ۲۰۱۱) چند مرتبه تغییر کرد. براساس گزارش سازمان ملل متحد (سال ۲۰۱۸) درخصوص مطالعه دولت الکترونیک، شاخص مشارکت الکترونیک این کشور ۰/۹۸۳۱ و رتبه پنجم را در جهان دارا بود.

۲-۵. ترکیه

جمهوری ترکیه از سال ۱۹۸۲ به صورت یک جمهوری پارلمانی نیمه ریاستی اداره می‌شد اما با اصلاحات قانون اساسی در سال ۲۰۱۷ به شکل جمهوری ریاستی درآمد که متشکل از یک مجلس قانونگذاری، رئیس‌جمهور و نخست‌وزیر است. طبق قانون اساسی ترکیه، قانونگذاری به مجلس واگذار شده است (قانون اساسی ترکیه، ۲۰۱۹).

1. Petition

2. We The People

ترکیه یک کشور بزرگ با هزاران سازمان غیردولتی است که غالباً ابزار لازم برای برقراری تماس با پارلمان را ندارد. آنها در حال حاضر فقط از طریق تماس با وزارتخانه‌ها به روند قانونگذاری می‌پردازند، درحالی‌که گروه‌های ذی‌نفع، بزرگ‌تر و قدرتمندتر راهی به پارلمان می‌یابند. مشارکت در قانونگذاری تنها به دعوت پارلمان از گروه‌های خاص در موضوع‌های مرتبط منحصراً می‌شود. البته اتحادیه اروپا به‌عنوان بخشی از استراتژی خود برای روند ورود به ترکیه، از افزایش مشارکت جامعه مدنی در سیاستگذاری ترکیه حمایت می‌کند و پروژه‌هایی را به اجرا گذاشته است (Beetham, 2006: 78). مشارکت الکترونیک مردم در سطح استان‌ها در حال توسعه است اما در سطح ملی و قانونگذاری چندان مورد توجه نیست (Demirhan and Öktem, 2011: 70).

براساس گزارش سازمان ملل متحد (سال ۲۰۱۸) درخصوص مطالعه دولت الکترونیک، شاخص مشارکت الکترونیک این کشور ۰/۸۵۹۶ و رتبه ۳۷ را در جهان دارا بود.

۶-۲. فنلاند

براساس اصل (۲) قانون اساسی فنلاند، حاکمیت مطلق از آن مردم است که از طریق نمایندگان منتخب خویش در پارلمان اعمال می‌کنند. اعمال قوه مقننه از طریق پارلمان و درخصوص رئیس‌جمهور است. اعمال قوه مجریه برعهده رئیس‌جمهور گذارده شده است. ادوسکونتتا^۱ مجلس فنلاند است. فنلاند یک مجلس با ۲۰۰ عضو دارد. جلسات آن معمولاً در ساختمان مجلس واقع در هلسینکی برگزار می‌شود. رئیس‌جمهور می‌تواند لایحه به مجلس بفرستد و همچنین نمایندگان حق دادن طرح دارند (تورمودین، ۱۳۸۴: ۲۹۰). مجلس فنلاند با روش‌های متنوعی از مشارکت مردم بهره می‌برد. فرایند استماع عمومی در فنلاند کم‌وبیش برقرار است (آقایی طوق، ۱۳۹۷: ۱۴). کمیسیون‌های مجلس به ذی‌نفعان جامعه مدنی از جمله گروه‌های ذی‌نفع و کارشناسان دانشگاهی، اجازه می‌دهند تا اظهارات خود را در مورد لوایح ارائه دهند. همچنین از کارشناسان منتخب دعوت می‌شود تا در

1. Suomen Eduskunta

جلسات کمیسیون‌ها حضور یابند. دامنه و روش‌های فعالیت‌های مشاوره‌ای در کمیسیون‌ها و کمیته‌ها از سطح مشاوره با متخصصان یا مشارکت مردم، تا یک نظرخواهی گسترده می‌تواند متغیر باشد. در فنلاند مرکز اطلاع‌رسانی شهروندان در سال ۲۰۰۴ افتتاح شد. در این محل سالیانه حدود ۲۵۰ سمینار عمومی یا کنفرانس عمومی برگزار می‌شود که طی آن نمایندگان مجلس با شهروندان دیدار می‌کنند (Hyeon and Tapio, 2017: 23).

فنلاند در سال ۲۰۱۲، قانون طرح شهروندی را تصویب کرد با عنوان «لایحه یا پیشنهادی برای تهیه پیش‌نویس قانونی و توجیه ارائه پیشنهاد» که به این ترتیب شهروندان می‌توانند طرح‌های خود را مطرح سازند. هدف از این قانون، بهبود وضعیت دموکراسی مستقیم در این کشور است. برای ارائه طرح که به صورت الکترونیک انجام می‌شود پیش‌ثبت نام لازم نیست و اگر پیشنهادی بتواند ۵۰,۰۰۰ امضا از شهروندان واجد شرایط طی ۶ ماه جمع‌آوری کند، به پارلمان فنلاند ارائه می‌شود (Hyeon, 2016: 24).

براساس گزارش سازمان ملل متحد (سال ۲۰۱۸) درخصوص مطالعه دولت الکترونیک، شاخص مشارکت الکترونیک این کشور ۱ و رتبه اول را در جهان دارا بود.

۲-۲. فرانسه

پارلمان فرانسه از مجلس ملی^۱ و سنا^۲ تشکیل می‌شود. تصویب قانون به معنای خاص، عمده‌ترین وظیفه پارلمان است (قانون اساسی فرانسه). در فرانسه، مطابق آیین‌نامه‌های داخلی مجلس ملی و سنا، گروه‌هایی که هدف‌شان دفاع از منافع شخصی، محلی یا حرفه‌ای است از ورود و مذاکره در صحن مجلس منع شده‌اند (رنجبر، ۱۳۸۵: ۱۵).

ارگان‌های داخلی مجلس مانند کمیسیون‌ها و دلگاسیون‌ها می‌توانند انجام تحقیقاتی را به نهادهای مدنی محول یا از اطلاعات آنها استفاده کنند. نهادهای مدنی می‌توانند از طریق ارتباط با هریک از اعضای پارلمان نیز، تأثیرگذار باشند.

استفاده از امکانات الکترونیک در پارلمان فرانسه رایج است. در واقع مجالس کشورهای

1. I Assemblée Nationale

2. Senat

مانند فرانسه، انگلستان و ایالات متحده از منابع لازم برای سرمایه‌گذاری در نوآوری دیجیتال برخوردارند و به این ترتیب توانسته‌اند پروژه‌های رادیکال‌تر مشارکتی و همکاری را اجرا کنند (Inter-parliamentary Union, 2018: 6).

به عنوان مثال نرم‌افزار مجلس و شهروندان^۱ فرانسه را مؤسسه دولت هوشمند^۲ طراحی و ساخته است که یک سازمان غیرانتفاعی مستقر در پاریس است. این نرم‌افزار از نمایندگان مجلس دعوت می‌کند تا مشکلی را که مشاهده کرده‌اند را به همراه راه‌حلی که فکر می‌کنند می‌توانند در قانون مدون شوند، در یک ویدئو با توضیحات کوتاه منتشر کنند. سپس شهروندان بازخورد و پیشنهادهای خود را بازگذاری می‌کنند و می‌توانند به کسانی که احساس می‌کنند بهترین راه‌حل را ارائه داده‌اند، رأی دهند. این نرم‌افزار نتایج را تلفیق می‌کند و میزبان مناظره عمومی بین نماینده مجلس و شرکت‌کنندگان است، پس از آن نماینده مجلس براساس نتایج، لایحه‌ای را در مجلس پیشنهاد می‌کند (Agora, 2015: 12). براساس گزارش سازمان ملل متحد (سال ۲۰۱۸) درخصوص مطالعه دولت الکترونیک، شاخص مشارکت الکترونیک این کشور ۰/۹۶۶۳ و رتبه ۱۳ را در جهان دارا بود.

۸-۲. مالزی

طبق اصل (۴۴) قانون اساسی مالزی، اختیار قانونگذاری فدراسیون به پارلمان اعطا شده است که مرکب از پادشاه و مجلسین نمایندگان و سنا می‌شود. پارلمان فدرال بالاترین مرجع قانونگذاری است (مسائلی، ۱۳۷۲: ۱۹۴-۱۹۳).

مشارکت الکترونیکی سیاستی است که با هدف شروع فرهنگ و تمرین برای بالا بردن سطح شفافیت و همچنین مشارکت مردم در جهت ارتقای کیفیت خدمات پارلمان مالزی انجام می‌شود. پارلمان مالزی همواره دخالت عمومی را به رسمیت می‌شناسد تا بتواند به چشم‌اندازهای وسیع‌تر، منبع بالقوه اطلاعات و راه‌حل‌ها برای بهبود تصمیم‌گیری و خدمات دست یابد. به عنوان یک سیاست، مالزی مشارکت الکترونیکی را بستری برای

1. Parlement and Citoyens

2. SmartGov

مناسبات تولیدی، گفتگو و بحث مؤثر و همچنین حکمرانی بهتر برگزیده است. هدف مشارکت الکترونیک درگیری عموم مردم در تصمیم‌گیری با استفاده از فناوری اطلاعات و ارتباطات است. در سایت پارلمان مالزی، امکان مشارکت افراد فراهم است و از مشارکت عمومی استقبال می‌کند و البته شرایط و ضوابط مشارکت را دقیق مشخص و اعلام کرده است (سایت رسمی مجلس مالزی، ۲۰۱۹).

براساس گزارش سازمان ملل متحد (سال ۲۰۱۸) درخصوص مطالعه دولت الکترونیک، شاخص مشارکت الکترونیک این کشور ۰/۸۸۷۶ و رتبه ۳۲ را در جهان دارا بود.

۹-۲. برزیل

براساس قانون اساسی مصوب ۱۹۸۸، برزیل یک نظام ریاست‌جمهوری فدرال دارد که در آن ریاست‌جمهوری برزیل هم‌زمان ریاست دولت و ریاست حکومت را در اختیار دارد. پارلمان برزیل دارای مجلس سنای برزیل^۱ با ۸۱ سناتور و مجلس نمایندگان^۲ با ۵۱۳ نماینده است که مجموعاً ۵۹۴ نماینده را در خود جای می‌دهد. برزیل پهناورترین کشور آمریکای جنوبی است به همین دلیل تعداد نمایندگان این کشور نیز به‌طور معناداری زیاد است (Faria, 2013: 8).

در برزیل از شیوه‌های مختلف برای مشارکت مردم در قانونگذاری بهره گرفته می‌شود. مشارکت فعال در تدوین پیش‌نویس، حضور شهروندان در کمیسیون و جلسات علنی و ارائه متن پیشنهادی قانون جهت اعلام نظر از این نوع است. این کشور از شیوه‌های بدیع همچون تئاتر قانونگذار^۳ نیز بهره می‌برد. در فاصله سال‌های ۱۹۹۳ تا ۱۹۹۸ آگوستو بوال با تشکیل ۵۲ گروه تئاتر شورایی در بین تمام اقشار سطح شهر توانست تئاتر را به امکانی برای تمرین دادن مردم و مسئولان به مردم‌سالاری فعال تبدیل کند (ظفرقهرمانی‌نژاد، ۱۳۹۴: ۷۸).

پارلمان نمایندگان برزیل از سال ۲۰۰۹ از درگاه تحت وب «ای دموکراسیا»^۴ استفاده

1. Senado Federal

2. Câmara dos Deputados

3. Legislative Theatre

4. e-Democracia

می‌کند. از این رو برای شهروندان ابزار مشارکت مستقیم و پرسش از نمایندگان در طول جلسات استماع عمومی و انجمن‌های گفتگو را فراهم می‌آورد. در این سایت امکانی فراهم شده است که به شهروندان کمک می‌کند ماده به ماده مواد لوایح و طرح‌ها را دنبال کنند و در مورد آنها نظر دهند. همچنین آنها می‌توانند در مورد پیش‌نویس‌ها پیشنهاد دهند یا اصلاح کنند. در واقع پارلمان برزیل کوشیده است موانع میان قانونگذاران و شهروندان را از میان بردارد تا قانونگذار، مشاوران تقنینی و شهروندان، احساس کنند از فرصت‌های برابر در ارائه پیشنهاد راهکار به مسائل سیاستگذاری برخوردارند (Faria and Rehbein, 2016: 6-8).

بر اساس گزارش سازمان ملل متحد (سال ۲۰۱۸) در خصوص مطالعه دولت الکترونیک، شاخص مشارکت الکترونیک این کشور ۰/۹۷۱۹ و رتبه ۱۲ را در جهان دارا بود.

۱۰-۲. جمهوری اسلامی ایران

در حال حاضر ایران یک مجلس قانونگذاری دارد. بر اساس قانون اساسی، قانونگذاری در مجلس انجام می‌شود. در ایران، طبق اصول (۱۰۰) الی (۱۰۴) قانون اساسی شوراهایی تشکیل می‌شوند که اعضای آنها را افراد عامه انتخاب می‌کنند و برای هماهنگی کار این شوراها، شورای عالی استان‌ها تشکیل می‌شود که این شورا می‌تواند طرح‌هایی تهیه کند و به مجلس ارائه دهد. به این ترتیب، افراد به طور غیرمستقیم از طریق شوراها و در سطح بالاتر، شورای عالی استان‌ها، در امر قانونگذاری و اداره امور عمومی دخالت می‌کنند.

همچنین مجلس، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی را تأسیس کرده است که می‌توانند از نظر خبرگان و نهادهای مدنی ذی‌ربط در تصویب قوانین کمک بگیرند که در عمل نیز چنین است. یکی از اولین تجربه‌های مشارکت الکترونیک مردم در قانونگذاری ایران در این مرکز با تشکیل شبکه نخبگان در مجلس هفتم شکل گرفت که امکان ارسال طرح‌ها و لوایح و بهره‌مندی از نظرهای اعضا به صورت الکترونیک فراهم شد. به جز این موارد امکان حضور صاحب‌نظران و نهادها در کمیسیون‌های مجلس جهت اظهارنظر وجود دارد.

از این رو در وبسایت مجلس ایران و مرکز پژوهش‌های مجلس؛ مشروح مذاکرات، طرح‌ها و لوایح اعلام وصول شده، روند طرح‌ها و لوایح، نتایج نهایی و قوانین مصوب برای بهره‌برداری عمومی قرار گرفته است.

از سال ۱۳۹۶ نیز مجلس شورای اسلامی وبسایت «پارلمان مجازی ایران»^۱ را با هدف مشارکت گروه‌های ذی‌نفع در فرایند قانونگذاری کشور راه‌اندازی کرد. این وبسایت به صورت سامانه‌ای تعاملی طراحی شده و مهم‌ترین طرح‌ها و لوایح مطرح در مجلس شورای اسلامی را در معرض قضاوت و اظهارنظر صاحب‌نظران قرار می‌دهد. گروه‌های مختلف از جمله فعالان بخش خصوصی می‌توانند با مراجعه به این وبسایت، نظرهای خود را درباره طرح‌ها و لوایحی که در صحن یا کمیسیون‌های مختلف مجلس در حال بررسی است به نمایندگان اعلام کنند.

در این وبسایت، ذیل هر ماده یا تبصره امکان اظهارنظر سریع به صورت «موافق»، «ممتنع» و «مخالف» و اظهارنظر تفصیلی فراهم شده است. همچنین اگر ماده یا تبصره مورد نظر مغایر با یکی از اصول قانون اساسی باشد، با انتخاب گزینه «اخطار قانون اساسی» امکان ثبت تذکر وجود دارد.

سامانه جمع‌نویسی قانونگذاری و مشارکت در نظارت نیز با وجود اینکه بیش از یک سال است که از طریق سایت مجلس قابل دسترس است^۲ اما جز چند موردی که از ابتدا در آن قرار گرفته است هیچ طرح و لایحه جدیدی بازگذاری نشده است به نحوی که آخرین لایحه بازگذاری شده لایحه بودجه ۱۳۹۸ است و جالب‌تر اینکه همچنان افراد می‌توانند به آن رأی دهند. به نظر می‌رسد این سامانه هنوز به صورت عملیاتی راه‌اندازی نشده و فقط به لحاظ شکلی طراحی شده است.

خلاصه یافته‌های تطبیقی در جدول ۲ آورده شده است.

۱. این وبسایت در آدرس www.ir-vp.ir قابل دسترسی است.

۲. این وبسایت در آدرس <https://jamnevisi.parliran.ir/Collectible> قابل دسترسی است.

جدول ۲. خلاصه وضعیت مشارکت در قانونگذاری در کشورهای منتخب

رتبه در جهان	شاخص مشارکت الکترونیک	استفاده از مشارکت الکترونیک	شیوه مشارکت در قانونگذاری	مراجع و نهادهای قانونگذاری	تعداد مجالس	کشور
۲۳	۰/۹۲۱۳	پارلمان دارای سایت است. مشارکت به صورت فعال و گسترده انجام می‌گیرد.	تأسیس نهادهای مشورتی مشارکت فعال در تدوین پیش نویس، حضور شهروندان در کمیسیون و جلسات علنی و ارائه متن پیشنهادی قانون جهت اعلام نظر.	اختیارات قانونگذاری با مجلس فدرال است. تدوین قوانین ایالتی برعهده ایالات است.	دو مجلس	آلمان
۱۳	۰/۹۶۶۳	پارلمان دارای سایت است. مشارکت به صورت فعال و گسترده انجام می‌گیرد.	بهره‌مندی از مشاوره غیررسمی، ارتباط مستقیم میان شهروندان و نمایندگان.	قانونگذاری با مجلس است. مجلس می‌تواند با تصویب قانون تفویض اختیار، به دولت اجازه دهد که در موردی خاص با تصویب آیین‌نامه جایگزین قانون، وظیفه قانونگذاری را انجام دهد.	دو مجلس	فرانسه
۵	۰/۹۸۳۱	پارلمان دارای سایت است. مشارکت به صورت فعال و گسترده انجام می‌شود.	اعلام و اخذ نظر عمومی، تأسیس نهادهای مشورتی، مشارکت فعال در تدوین پیش نویس، ارتباط مستقیم میان شهروندان و نمایندگان، حضور شهروندان در کمیسیون و جلسات علنی.	قانونگذاری با پارلمان است. تفویض اختیار قانونگذاری تنها در صورتی جایز است که قانون اصلی آن را اجازه داده باشد و این قوانین را اغلب وزرا و معاونان وزرا یا شورای ملکه یا نهادهای قانونگذاری مثل مقامات محلی با اجازه پارلمان انجام می‌دهند.	دو مجلس	انگلستان
۳۷	۰/۸۵۹۶	پارلمان دارای سایت است. اساساً مشارکت به صورت گسترده دیده نمی‌شود.	بهره‌مندی از مشاوره غیررسمی، در موارد خاص حضور شهروندان در کمیسیون و جلسات علنی.	قانونگذاری به مجلس واگذار شده است اما هیئت‌وزیران نیز قدرت قانونگذاری دارد.	یک مجلس	ترکیه
۱	۱	پارلمان دارای سایت به زبان‌های گوناگون است. مشارکت به صورت فعال و گسترده انجام می‌گیرد.	مشارکت فعال در تدوین پیش نویس، حضور شهروندان در کمیسیون و جلسات علنی، ارائه متن پیشنهادی قانون جهت اعلام نظر.	اختیارات قانونگذاری با مجلس است.	یک مجلس	فنلاند

رتبه در جهان	شاخص مشارکت الکترونیک	استفاده از مشارکت الکترونیک	شیوه مشارکت در قانونگذاری	مراجع و نهادهای قانونگذاری	تعداد مجالس	کشور
۳۹	۰/۸۴۸۳	پارلمان دارای سایت است. مشارکت الکترونیک به صورت محدود انجام می‌گیرد.	تأسیس نهادهای مشورتی، ارتباط مستقیم میان شهروندان و نمایندگان، بهره‌مندی از مشاوره غیررسمی، حضور شهروندان در کمیسیون و جلسات علنی، ارائه متن پیشنهادی قانون جهت اعلام نظر.	قانونگذاری با مجلس است اما مجلس می‌تواند تمام صلاحیت‌های خویش را به‌استثنای صلاحیت اصلاح قانون اساسی به هریک از نهادهای دولتی و حکومتی و تأسیس شده توسط مجلس، واگذار کند.	دو مجلس	آفریقای جنوبی
۵	۰/۹۸۳۱	پارلمان دارای سایت است. مشارکت به صورت فعال و گسترده انجام می‌شود.	ارتباط مستقیم میان شهروندان و نمایندگان، تأسیس نهادهای مشورتی.	کنگره مرجع اصلی است. اما نهادهای مستقل براساس قوانین مصوب کنگره و به‌منظور تسهیل در امور جاری دولت، تشکیل می‌شوند که رئیس‌جمهور، پاره‌ای از اختیارات تفویض شده مجلس را به این کمیسیون‌ها واگذار می‌کند.	دو مجلس	ایالات متحده آمریکا
۱۲	۰/۹۷۱۹	پارلمان دارای سایت است. مشارکت به صورت فعال و گسترده انجام می‌شود.	مشارکت فعال در تدوین پیش‌نویس، حضور شهروندان در کمیسیون و جلسات علنی، ارائه متن پیشنهادی قانون جهت اعلام نظر.	اختیارات قانونگذاری با مجلس است.	دو مجلس	برزیل
۳۲	۰/۸۸۷۶	پارلمان دارای سایت است. مشارکت به صورت فعال و گسترده انجام می‌شود.	ارتباط مستقیم میان شهروندان و نمایندگان.	اختیار قانونگذاری فدراسیون با پارلمان است و مجلس قانونگذاری ایالت برای کل یا هر بخش از آن ایالت قانونگذاری می‌کند.	دو مجلس	مالزی
۱۱۱	۰/۵۲۸۱	پارلمان دارای سایت است. بستر مشارکت الکترونیک فراهم است اما مشارکت به صورت فعال و گسترده انجام نمی‌شود.	تأسیس نهادهای مشورتی، مشارکت فعال در تدوین پیش‌نویس، حضور شهروندان در کمیسیون و جلسات علنی، بهره‌مندی از مشاوره غیررسمی، ارتباط مستقیم میان شهروندان و نمایندگان، ارائه متن پیشنهادی قانون جهت اعلام نظر.	قانونگذاری با مجلس است. اما نهادهای متعدد قانونگذاری حق قانونگذاری در حدود متفاوت دارند.	یک مجلس	ایران

۳. بحث و بررسی

بیش از یک دهه است که محققان به بررسی اشکال جدیدتر تعامل پارلمان با شهروندان، مانند سیستم الکترونیکی، درخواست الکترونیکی یا استفاده نمایندگان از ابزارهای جدید فناوری اطلاعات و ارتباطات پرداخته‌اند (Carman, 2010: 735; Lindner and Riehm, 2011: 64; Norton, 2007: 357). امروزه مشارکت الکترونیک در خصوص مفاهیم شهروندی و دموکراسی به عنوان ابزاری برای ایجاد آثار مثبت در مشارکت شهروندان در فرایندهای سیاسی و مدیریتی در نظر گرفته می‌شود (Komito, 2005: 40). آلسو (۲۰۰۹: ۵۱) نیز معتقد است مشارکت الکترونیکی به فرصت‌های جدیدی از جمله مشارکت فعال شهروندان در فرایند سیاستگذاری منجر می‌شود این مشارکت فعال باعث می‌شود رابطه بین شهروندان و شهروندان و مقامات مؤثرتر شود.

نتایج مطالعه کمی سازمان ملل متحد نشان می‌دهد کشورهای انگلستان، ایالات متحده، کانادا، نیوزلند، اروپا، دانمارک و استونی در زمینه مشارکت الکترونیک مردم در قانونگذاری پیشرو هستند (Inter-parliamentary Union, 2018: 37-40).

ادغام مشارکت الکترونیکی در برنامه‌های دولت انگلستان و کره جنوبی دیده می‌شود. این دولت‌ها از فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات به صورت هدفمند استفاده می‌کنند تا درها را به روی شهروندان، جامعه مدنی و ذی‌نفعان اقتصادی باز کنند و به این گروه‌ها امکان شرکت در فرایند تصمیم‌گیری سیاسی را بدهند. در مورد مشارکت، «اطلاعات» نقش مهمی دارد. در این خصوص رویکردهایی که اطلاعات را با روشی کاربرمحور و پیرایش می‌کنند مورد توجه قرار گرفته است. به عنوان مثال پورتال‌هایی با قابلیت جستجو و فیلتر کردن درخواست‌ها مطابق علایق کاربر در مورد پورتال برنامه‌ریزی ملی در انگلستان تعبیه شده است.

در بسیاری از کشورها، پیشنهادهای مشاوره آنلاین در سطح ملی نهادینه شده و دسترسی فراهم است. البته کیفیت مشاوره از نظر سنجی‌های صرف یک طرفه تارویه‌های فناوری نوآورانه

متفاوت است. طومارهای آنلاین روند رو به رشدی را تجربه می‌کنند. طومارهای آنلاین معمولاً عمومی هستند و همه شهروندان می‌توانند امضا کنند. آنها همچنین اغلب در کمپین‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرند. برخی رویه‌ها از ارتباطات چندجانبه استفاده می‌کنند که امکان بررسی پیش‌نویس‌های مشارکت‌کنندگان را فراهم می‌کند (Panizza, 2016: 58-60).

در همه کشورهای مورد مطالعه در این تحقیق، مجالس به اشکال مختلف اختیار قانونگذاری را دارا بودند و از مشارکت مردم در امر قانونگذاری بهره می‌بردند. این مشارکت به شدت بسته به نظام قانونگذاری کشور و متأثر از قوانین ناظر بر تشریفات قانونگذاری به خصوص آیین‌نامه داخلی مجلس است. در مجموع در کشورهای مورد مطالعه ۹ شیوه مشارکت در قانونگذاری به شرح ذیل دیده شد:

- ارتباط مستقیم میان شهروندان و نمایندگان،
 - بهره‌مندی از مشاوره غیررسمی،
 - حضور شهروندان در کمیسیون و جلسات علنی،
 - مشارکت فعال در تدوین پیش‌نویس،
 - لابیگری رسمی،
 - ارائه متن پیشنهادی قانون جهت اعلام نظر،
 - اعلام و اخذ نظر عمومی،
 - تأسیس نهادهای مشورتی،
 - ابتکارات قانونگذاری مردمی.
- این شیوه‌ها در سایر کشورها نیز کم‌وبیش دیده می‌شود. در مطالعه‌ای که شیوه‌های مشارکت در قاره آمریکا مورد بررسی قرار گرفت اغلب این موارد دیده شد (Barotanyi, 2008: 356). فرایند مشارکت الکترونیکی سه بخش اصلی دارد: الف) ارائه اطلاعات آنلاین؛ ب) ارائه خدمات آنلاین و ارتباط آنلاین بین حاکمیت و شهروندان؛ ج) مشارکت شهروندان در فرایند تصمیم‌گیری (United Nations, 2010: 84).

درخصوص بهره‌گیری از شیوه‌های مشارکت الکترونیک در سطح ارائه اطلاعات آنلاین در تمامی کشورهای مورد مطالعه، پارلمان‌ها دارای سایت مستقلی بودند که حاوی اطلاعات

متنوعی بود. در برخی کشورها نیز بخش مستقل یا لینک‌هایی برای مشارکت مردم در قانونگذاری وجود داشت. در گزارش پارلمان الکترونیکی جهان در سال ۲۰۱۸ نیز آورده شد که اکنون تقریباً همه پارلمان‌ها سایت مستقل دارند (Inter-parliamentary Union, 2018: 14) در سطح دوم یعنی ارائه خدمات آنلاین و ارتباط آنلاین بین حاکمیت و شهروندان، در برخی کشورهای مورد بررسی (مثل برزیل و فنلاند) با به‌کارگیری فناوری‌های ارتباطی، تحولی بزرگ در نحوه تعامل بین پارلمان و مردم به وجود آورده‌اند. این موضوع با گزارش پارلمان الکترونیکی جهان در سال ۲۰۱۸ هم‌راستا است که نشان داده چگونه ابزارهای دیجیتالی (به تعبیر کلی) پارلمان‌ها و همچنین نحوه مدیریت آنها را تغییر می‌دهند و این واقعیت که چگونه رسانه‌های جدید و داده‌های باز به مجالس کمک می‌کنند تا با مخاطبان ارتباط برقرار کنند (Ibid.: 24).

دولت‌ها در کشورهای مورد مطالعه تلاش می‌کنند تا با فراهم کردن کانال مؤثر ارتباطی با جامعه مدنی، مبتنی بر استفاده خلاقانه از فناوری اطلاعات و ارتباطات در راستای حمایت از دموکراسی، مشارکت شهروندان را در تصمیم‌گیری‌های عمومی گسترش دهند که این اقدام‌ها هم‌راستا با تلاش کشورهای عضو سازمان همکاری و توسعه اقتصادی است (OECD, 2004: 145). اتحادیه اروپا نیز یک برنامه بلندپروازانه برای «دموکراسی الکترونیکی» تهیه کرده است که شامل دسترسی آنلاین کلیه قوانین اروپا و استفاده از ابزارهای «ایجاد سیاست تعاملی» برای مشاوره آنلاین با ذی‌نفعان در مورد قانون جدید است (Timmers, 2007: 7).

در سطح سوم یعنی مشارکت شهروندان در فرایند تصمیم‌گیری، در برخی کشورهای منتخب (برزیل، آمریکا، انگلستان و فنلاند) مشارکت فعال مردم در اصلاح طرح‌ها و لوایح از طریق وب‌سایت مجلس یا ارائه پیشنهاد جدید در حوزه قانونگذاری دیده شد که نشان از حد بالای مشارکت مردم در قانونگذاری است. این بخش هنوز در ایران جنبه عملیاتی مؤثر به خود نگرفته است هرچند ابزار الکترونیک آن تا حدودی فراهم شده است.

از نظر پارلمان‌ها، بزرگ‌ترین مزیت ابزارهای دیجیتالی، ایجاد توانایی آگاهی بخشی به

شهروندان درباره سیاست و تقنین (۷۴ درصد) و نحوه کار پارلمان (۶۴ درصد) است. استفاده از ابزارهای دیجیتالی برای افزایش مشارکت و تعامل شهروندان در فرایندهای سیاسی نیز اهمیت دارد، اما برای تحقق این امر تنها رعایت موارد فنی حائز اهمیت نیست، بلکه نیازمند پشتیبانی ازسوی بالاترین سطوح نهادهاست (Inter-parliamentary Union, 2018: 12-16).
بااین حال کشورهای عضو سازمان همکاری و توسعه اقتصادی در گزارش خود توصیه می‌کند که: ... مزایا و تأثیرات استفاده از فناوری در گشودن فرایند سیاستگذاری برای ورود گسترده‌تر مردم هنوز مورد ارزیابی و بیان قرار نگرفته است. شکاف مشابهی را می‌توان در تحقیقات مشارکت الکترونیکی مشاهده کرد (OECD, 2003:10). همان‌طور که لوئیس معتقد است: اگرچه امروزه بسیاری از کشورها از پتانسیل فناوری اطلاعات و ارتباطات برای حمایت از مشارکت شهروندان در فرایندهای دمکراتیک بهره می‌گیرند و مبلغ زیادی از پول را در پیش‌بینی سرمایه‌گذاری می‌کنند، اما در ارزیابی این تلاش‌ها توجه مناسبی نداشته‌اند (Loukis and Xenakis, 2008: 810).

ابزارهای مشارکت الکترونیکی می‌تواند نوعی جایگزین مشارکت برای شهروندانی باشد که از روش‌های سنتی خسته شده‌اند و به ارتقای بیشتر حمایت‌های مردمی از حاکمیت کمک می‌کنند. امکان شرکت در فرایند تصمیم‌گیری با بهره‌وری از مشارکت الکترونیک می‌تواند به دولت‌ها کمک کند تا اعتماد و حمایت شهروندان را کسب کنند.

در کشور ما طبق آخرین آمار منتشر شده در سازمان تنظیم مقررات و ارتباطات رادیویی تا پایان شهریور ۱۳۹۸، ۷۲ میلیون نفر مشترک اینترنت پهن باند بودند. به عبارتی ضریب نفوذ اینترنت پهن باند ۸۷/۱۹ درصد است (سازمان تنظیم مقررات و ارتباطات رادیویی، ۱۳۹۸) اما به‌رغم نفوذ بالای اینترنت و بهره‌گیری از فناوری‌های دیجیتال هنوز از مشارکت الکترونیک در امر قانونگذاری به‌خوبی استفاده نشده است. شاهد این امر مشارکت بسیار پایین مردم در سایت مجلس یا مرکز پژوهش‌های مجلس است. در حال حاضر از بستر فناوری بیشتر به‌عنوان وسیله‌ای برای اطلاع‌رسانی استفاده می‌شود. این امر در برخی کشورهای مورد مطالعه نظیر ترکیه و آفریقای جنوبی نیز دیده می‌شود.

۴. جمع بندی و نتیجه گیری

دولت‌ها برای اصلاح برخی از اصول مانند کارایی، اثربخشی، شفافیت، پاسخگویی و دموکراسی تلاش می‌کنند که مشارکت الکترونیکی نقش اساسی در این روند داشته باشد. مطالعه کشورهای منتخب نشان داد مدل‌های متنوعی برای مشارکت مردم (چه به صورت سنتی و چه الکترونیک) در قانونگذاری وجود دارد و پارلمان‌های مختلف هریک به فراخور شرایط خود تمهیداتی را برای این موضوع اندیشیده‌اند.

با توجه به تجارب کشورهای مورد مطالعه در زیر برخی نکات که ممکن است برای تسهیل در روند استفاده مؤثر از فناوری اطلاعات و ارتباطات برای ترویج مشارکت الکترونیک مردم در قانونگذاری مفید باشد آورده شده است:

- ارتقای مهارت‌های فناوری اطلاعات و ارتباطات نمایندگان مجلس یک نیاز اساسی است. این امر به استراتژی‌های مدیریت تغییر نیاز دارد.

- نیاز به بهبود ظرفیت شبکه برای استفاده از فناوری اطلاعات و ارتباطات برای ایجاد شبکه و ایجاد جامعه اطلاعاتی وجود دارد. سیستم پارلمانی الکترونیکی به سازگاری با استفاده از ابزارهای شبکه نیاز دارد.

- جایگاه دیدگاه‌های مردم در فرایند نوسازی شیوه‌های الکترونیک نباید فراموش شود. - مجلس به توسعه، تشویق و تسهیل استفاده عمومی از فناوری‌های ارتباطی تعاملی مانند اتاق‌های گفتگو و درخواست‌های الکترونیکی از وب‌سایت رسمی آن نیاز دارد. این باید شامل رویکرد ۳۶۰ درجه در مورد نحوه مشارکت مجلس با مردم باشد.

- بهبود مدیریت پیام‌های ایمیل از طرف مردم به شیوه‌ای پاسخگو نیاز دارد. مهم است امکان ورود به سیستم، پیگیری و پاسخگویی به نامه‌های مردم به صورت سازمان یافته و به موقع فراهم شود.

- باید اطمینان پیدا کرد شهروندان جزء کاربران نهایی راه‌حل‌های فناوری اطلاعات و ارتباطات هستند.

- علاوه بر اسناد قانونی، باید مشروح جلسات و ... نیز به راحتی در قالب‌های بصری و ... در دسترس قرار گیرد.

- برای بهبود دسترسی اکثریت مردم کشور به اینترنت، باید منابعی در نظر گرفته شود. در کشور ما طبق آیین نامه داخلی مجلس، ظرفیت های بسیاری برای مشارکت مردم وجود دارد و نمایندگان مجلس می توانند به راحتی با ذی نفعان و ذی ربطان در تعامل باشند. ضمناً بستر خوبی نیز برای استفاده از مشارکت الکترونیک مردم فراهم است. این شرایط موقعیت بسیار مناسبی را برای انجام کار کارشناسی و تخصصی در حوزه قانونگذاری فراهم می سازد. در این شرایط استفاده از فناوری اطلاعات می تواند این روال ها را تسهیل و تسریع کند و پل ارتباطی خوبی بین پژوهشگران و کارشناسان در راستای مشارکت بیشتر در امر قانونگذاری با نمایندگان مجلس ایجاد کند. جهت مطالعات آتی پیشنهاد می شود الگویی برای مشارکت الکترونیک مردم در امر قانونگذاری طراحی و ابزاری برای ارزیابی و سنجش کارایی آن تمهید شود.

منابع و مآخذ

۱. آقای طوق، مسلم (۱۳۹۷). «فرایندهای مشورت عمومی و نظرخواهی در مورد مقررات بررسی تطبیقی و وضعیت ایران»، حقوق اداری، ۵ (۱۴).
۲. اولسن، دیوید (۱۳۸۲). *نهادهای مردم سالار قانونگذار: دیدگاهی مقایسه‌ای* (خلاصه کتاب)، ترجمه علیرضا طیب، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
۳. بغیری، علی، فاطمه حاج اسمعیلیان و محبوبه سهرابی (۱۳۹۴). «مطالعه تطبیقی مراکز پژوهشی پارلمان‌های دنیا»، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، شماره مسلسل: ۱۴۲۸۳.
۴. بیتام، دیوید (۱۳۹۰). «مشارکت شهروندان در روند قانونگذاری»، ترجمه حامد کرمی، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، شماره مسلسل: ۱۱۰۵۹.
۵. تورمودین (۱۳۸۴). «نگرشی بر قانون اساسی فنلاند»، ترجمه بیژن عباسی، فصلنامه حقوق اساسی، ش ۵.
۶. رجبی، ابوالقاسم، محمدامین فصیحی و فاطمه علوی (۱۳۹۶). «گزارش پارلمان الکترونیکی سال ۲۰۱۶: ۱. شاخص‌های پارلمان الکترونیکی»، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، شماره مسلسل: ۱۵۷۱۲.
۷. رستمی، ولی (۱۳۸۷). «مشارکت مردم در قانونگذاری جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، ۳۸ (۱).
۸. رنجبر، احمد (۱۳۸۵). «نقش لابیگری در فرایند قانونگذاری و امکان قانونمند کردن آن»، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، شماره مسلسل: ۷۷۶۱.
۹. رنجبر، احمد و سارا قاسمی نراقی (۱۳۸۳). «آشنایی با پارلمان‌های جهان ۱. (پارلمان ترکیه)»، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، شماره مسلسل: ۶۹۶۷.
۱۰. زارعی، محمدحسین (۱۳۸۴). *مطالعه تطبیقی مجالس قانونگذاری*، چاپ اول، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
۱۱. سازمان تنظیم مقررات و ارتباطات رادیویی (۱۳۹۸). «آمار حوزه فناوری اطلاعات»،
<https://opendata.cra.ir/Dashboard/96954f32-1b4c-4cb2-a18b-e8c986288bb6?e=false&vo=viewonly>
۱۲. سایت رسمی مجلس مالزی (۲۰۱۹).
<https://www.parlimen.gov.my/e-penyertaan-bancian.html?uweb=web&>
۱۳. سهرابی، محبوبه و ریحانه آقاعبداللهی (۱۳۹۴). «دیپلماسی پارلمانی آمریکا در قبال ایران (۲) فرایند

قانونگذاری در کنگره آمریکا با تأکید بر برنامه جامع اقدام مشترک (برجام))، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، شماره مسلسل: ۱۴۳۷۸.

۱۴. صانعی، پرویز (۱۳۸۱). *حقوق و اجتماع*، جلد اول، چاپ اول، تهران، نشر طرح نو.

۱۵. ظفرقهرمانی نژاد، علی (۱۳۹۴). *تأثیر شورایی: تأثیر و شهروندی*، تهران، نشر شهر.

۱۶. عباسی، بیژن (۱۳۸۷). «بررسی روش‌های اعمال مردم‌سالاری مستقیم و نیمه‌مستقیم»، *مطالعات حقوق خصوصی*، (۲) ۳۸.

۱۷. قاضی شریعت‌پناهی، ابوالفضل (۱۳۶۸). *حقوق اساسی و نهادهای سیاسی*، جلد اول، چاپ اول، تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

۱۸. قانون اساسی ترکیه (۲۰۱۹). https://global.tbmm.gov.tr/docs/constitution_en_2019.pdf

۱۹. قانون اساسی فرانسه.

<https://www.shora-gc.ir/fa/news/1878/%D9%82%D8%A7%D9%86%D9%88%D9%86%E2%80%8F-%D8%A7%D8%B3%D8%A7%D8%B3%DB%8C%E2%80%8F-%D9%81%D8%B1%D8%A7%D9%86%D8%B3%D9%87>

۲۰. مسائلی، محمود (۱۳۷۲). «مالزی»، وزارت امور خارجه، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.

۲۱. موثق، آناهیتا، شاهین اسماعیل پورفداکار و هوشیار ویسی (۱۳۸۳). «مطالعه تطبیقی مجالس قانونگذاری ایران و برخی کشورهای جهان»، تهران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، شماره مسلسل: ۷۰۲۴.

22. Agora, Brief (2015). *Citizen Engagement Through Ict*, Available at: <https://agora-parl.org/resources/library/agora-brief-citizen-engagement-through-ict>

23. Alder, John (1994). *Constitutional and Administrative Law*, Macmillan, Second edn.

24. Alonso, Ángel I. (2009). "E-participation and Local Governance: A Case Study", *Theoretical and Empirical Researches in Urban Management*, 3 (12).

25. Barotanyi, B. (2008). E-Recht – "Law Making in a Contemporary Way", *Journal of Law and Technology*, 1 (2).

26. Beetham, D. (2006). "Parliament and Democracy in The Twenty-first Century", Inter-parliamentary Union, Available at: <http://archive.ipu.org/dem-e/guide/guide-4.htm>

27. Bershadskaya, Lyudmila, Andrei Chugunov and Dmitrii Trutnev (2013). "E-participation Development: A Comparative Study of the Russian, USA and UK E-petition Initiatives", ACM International Conference Proceeding Series. 10.1145/2591888.2591900.
28. Carman, C. (2010). "The Process is the Reality: Perceptions of Procedural Participatory Democracy", *Political Studies*, 58 (4).
29. Demirhan, Kamil and M. Öktem (2011). "Electronic Participation in the Policy Making Process: A Case Study", *International Journal of eBusiness and eGovernment Studies*, 3.
30. Elliott, C., F. Quinn, E. Allbon and D. S. Kaur (2018). *English Legal System*, Harlow, United Kingdom, Pearson,
31. Faria, C. F. (2013). "The Open Parliament in the Age of the Internet: Can the People now Collaborate with Legislatures in Lawmaking?", Documentation and Information Center Edições Câmara Brasília.
32. Faria, Cristiano and Malena Rehbein (2016). "Open Parliament Policy Applied to the Brazilian Chamber of Deputies", *The Journal of Legislative Studies*, 22.
33. Hyeon, Su Seo and Raunio Tapio (2017). "Reaching out to the People? Assessing the Relationship between Parliament and Citizens in Finland", *The Journal of Legislative Studies*, 23:4, DOI: 10.1080/13572334.2017.1396694
34. Hyeon, Su Seo (2016). "Parliament and Direct forms of Citizen Participation: The Political Impact of Citizens' Initiative in Finland Paper for the ECPR General Conference 2016" (7-10, Sep. 2016/ Prague), Available at : <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/ae95ec0f-0ddf-4074-96e6-16d300071812.pdf>
35. Inter-parliamentary Union (2016). "World e-Parliament Report 2016", Geneva – Switzerland.
36. _____ (2018). "World e-Parliament Report 2018", Geneva – Switzerland.

37. Issa, Batool A. (2009). "eParticipation", *eTransformation in Public Administration: From eGovernment to eGovernance – The Proceedings of International Conference on eGovernment Sharing Experiences*, ed. Turksel Kaya Benschir, Ankara: TODAİE.
38. Komito, Lee (2005). "e-Participation and Governance: Widening the Net", *The Electronic Journal of e-Government*, 3 (1), Available Online at www.ejeg.com
39. Legislative Sector South Africa (2013). "Public Participation Framework for the South African Legislative Sector", Available at: <http://www.sals.gov.za/docs/pubs/ppf.pdf>
40. Lindner, R. and U. Riehm (2011). "Broadening Participation Through E-Petitions? An Empirical Study of Petitions to the German Parliament", *Policy and Internet*, 3 (1).
41. Lippa, Barbara, Steffen Albrecht and Niels Kohlrausch (2008). "eParticipation - Electronic Participation of Citizens and the Business Community in eGovernment", Study on Behalf of the Federal Ministry of the Interior, Division IT 1.
42. Lombardi, Patrizia, Pekka Huovila and Minna Sunikka-Blank (2010). "The Potential of e-Participation in Sustainable Development Evaluation: Evidence from Case Studies", *Politics, Democracy, and e-Government: Participation and Service Delivery*, ed. Christopher G. Reddick, USA: IGI Global.
43. Loukis, E. and Alexandros Xenakis (2008). *Evaluating Parliamentary e-participation*, 3rd International Conference on Digital Information, Management, ICDIM 2008. 806 - 812. 10.1109/ICDIM.2008.4746839
44. Malyshev, Nick (2005). *The Evolution of Regulatory Policy in OECD Countries*, Paris, OECD.
45. Maria, Eleonora Di and Luca Simone Rizzo (2005). "E-Democracy: The Participation of Citizens and New Forms of the Decision-making Process", *On Line Citizenship Emerging Technologies for European Cities*, ed. Eleonora Di Maria and Stefano Micelli, USA: Springer

46. Moreno, Eduardo A. and Diego B. Traverso (2010). "E-Government and Citizen Participation in Chile: The Case of the Ministries Websites", *Politics, Democracy and E-Government: Participation and Service Delivery*, ed. Christopher G. Reddick, USA: IGI Global.
47. Norton, P. (2007). "Four Models of Political Representation: British MPs and ICT", *The Journal of Legislative Studies*, 13 (3).
48. ——— (2013). *Parliament in British Politics*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
49. OECD (Organization for Economic Co-operation and Development) (2003). "Engaging Citizens Online for Better Policy-making", Policy Brief, Paris: OECD.
50. ——— (2004). "Promise and Problems of e-Democracy: Challenges of Online Citizen Engagement", Paris: OECD.
51. Panizza, R. (2016). "Potential and Challenges of e-participation in the European Union", Policy Department C: Citizens' Rights and Constitutional Affairs European Parliament, Available at: <http://www.europarl.europa.eu/supporting-analyses>
52. Sanford, C. and J. Rose (2007). "Characterizing eParticipation", *International Journal of Information Management*, 27.
53. Timmers, P. (2007). "Agenda for eDemocracy – an EU perspective", *European Commission*.
54. Tyumre, M.G. (2012). "e-Parliament to e-democracy : Creating a Model for Effective Management of Public Content", *Political Science*, Corpus ID: 154359913.
55. United Nations (2018). "UN e-Government Surveys", Available at: <https://publicadministration.un.org/en/research/un-e-government-surveys>
56. ——— (2010). "United Nations E-Government Survey 2010", New York, United Nations.
57. Zobel, Rosalie (2005). "e-Government: European Commission Policies and Activities", *On Line Citizenship Emerging Technologies for European Cities*, ed. Eleonora Di Maria and Stefano Micelli, USA: Springer.